

Ольга Антонова, д.н.держ.упр.

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президенті України*

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ

Olha Antonova, ScD in Public Administration

*Dnipro Regional Institute for Public Administration, National Academy for Public
Administration under the President of Ukraine*

FORMING STRATEGIC COMPETENCE FOR PUBLIC SERVICE: HISTORICAL AND LEGAL PRECONDITIONS

The article is devoted to the analysis and generalization of historical and legal preconditions for the formation of strategic competence in the public service. The approaches to the public law sphere and to social relations' rationalization due to the legal norms have been researched. And also the role of the state in the rules' establishment of social interactions is defined. The essence and meaning of the concept of "rule of law" and "legal thinking" during the development of the state has been established as important for the formation of strategic competence of civil servants. The key characteristics of strategic management activity in the state apparatus, which were formed during the evolution of the national legal systems on the European continent, were systematized and characterized.

Keywords: public administration, public service, strategic competence of public servants, law and order.

Актуальність обраної проблематики

Необхідність застосування комплексного підходу для аналізу історико-правових передумов виникнення та формування стратегічної компетентності на публічній службі пов'язана, насамперед, з визначенням сфери застосування її окремих елементів у розрізі становлення сучасної держави та системи права. З цього випливає безпосередній зв'язок джерел виникнення ідеї стратегічної компетентності на публічній службі із розвитком соціально-гуманітарного блоку наук та формуванням таких ключових понять, як «держава» та «правопорядок», а з іншого – з набуттям національних рис саме процесів розвитку державності, державотворчих процесів, становлення правової системи держави та систем державного управління зокрема. І саме така подвійність теоретичного та прикладного характеру ускладнює розуміння процесів закладання історико-правових передумов формування та розвитку стратегічної компетентності публічних службовців у зарубіжних країнах.

Римський полководець Секст Юлій Фронтін у праці «Стратегеми» чітко розрізняє поняття «стратегія» і «стратегема»¹. Основна відмінність полягає у тому, що стратегема є готовим стандартним рішенням для конкретної ситуації. Проте стратегія виступає як майстерність, прояв творчості, гнучкості мислення. Принципи формальної логіки, застосовані у праві, використовувалися і є важливими зараз. Правова система зазвичай намагається охопити стандартні типи як для ситуацій, так і запропонувати відповідні типи рішень та шляхи їх розв'язання, пропонуючи набори рішень. Вибір оптимального рішення безпосередньо залежить від способу мислення та соціальної обумовленості контексту. І саме обмеження мислення виникають там, де з'являються правова традиція, звичаєве право. Особливою засторогою тут визначено застосування раціонального впорядкування як примусово-репресивного інструменту (як ілюзорність порядку)

¹ Фронтин Секст Юлий (1996). Стратегемы (военные хитрости). Санкт-Петербург: Алетейя, Просветительская корпорация «Галактический колледж». <galactic.org.ua/strateg/a-ctrat.html> (2017, Листопад, 03).

на відміну від стратегії перетворення, спрямованої на створення професійно-інституційного простору на основі полікультурності, гармонізації основних принципів, розвитку професійних спільнот, проте ця проблематика заслуговує на окреме цілісне дослідження.

Ступінь наукової розробленості

За словами дослідника Афоніна Е.А. щодо глобальних проблем сучасності, то «...складається парадоксальна ситуація: ми більше знаємо про проблемне поле, що постійно зменшується, проте втрачаємо при цьому загальну концептуальну перспективу. Отже, особливо актуальним, об'єктивно необхідним є не тільки перманентний аналіз, але й певний концептуальний синтез»¹ (*переклад – наш*). Для того, аби не втратити концептуальне бачення першоджерел виникнення стратегічної компетентності на публічній службі, розглянемо національні особливості зарубіжних країн з позиції зародження держави, права та державотворчих процесів та роль у них «державних людей» та публічних службовців.

З позиції широкої перспективи звертає на себе увагу положення про загальне право та право справедливості. У будь-якому праві незалежно від країни є норми, покликані забезпечити, насамперед, реалізацію загальнозначущих (публічних) інтересів, фактично інтереси суспільства та держави у цілому (конституційне право, кримінальне, процесуальне, адміністративне, фінансове та військове) та норми, що захищають інтереси приватних осіб (цивільне право, трудове, сімейне, торгове, підприємницьке, кооперативне тощо). Публічне право, як правило, пов'язане з публічною владою, носієм якої є держава та її представники. В основі такого розподілу лежать дві сфери соціальних відносин, які визначають різні предмети правового регулювання. Так, давньоримський правник Ульпіан (170-228) зазначав, що публічне право є те, що відноситься до блага Римської держави, тоді як приватне право відноситься до блага окремих осіб. Отже, публічне право – це область державних справ, а приватне право – це приватні справи. Таким чином, приватне право не може існувати без публічного, оскільки останнє покликано охороняти та захищати перше². У суспільній свідомості сприйняття держави через право обумовлено тим, що право походить від державної влади і, власне, є «наказом» влади. Так, за думкою відомих публічних діячів Російської імперії О. Герцена, М. Салтикова-Щедріна, Л. Толстого, суворість законів на території Російської імперії в XIX ст. компенсувалася не обов'язковістю їх виконання³, а за думкою відомого реформатора П.О. Столипіна: «У тих країнах, де досі не вироблено певних правових норм, центр ваги, центр влади лежить не в постановах, а людях»⁴.

Великою заслугою розроблення проблематики співвідношення компетенцій органів влади і прав особи, реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, державно-правових засобів способів захисту прав індивідів – це результат діяльності давньоримських державних діячів, філософів, юристів. Інститут римського цивільного права, вчення про справедливість і справедливе право істотно вплинули на формування і розвиток концепції прав і свобод людини. Відповідно природньо теорія суспільного договору Т. Гоббса та Дж. Локка виходила з певної свідомої домовленості між індивідами, що раціонально мислять, й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність. Отже, держава отримувала право на владу від свідомих раціональних індивідів. Відповідно до «суспільної угоди» на адміністративні та контролюючі структури держави покладалася важлива роль у захисті прав та основних свобод людини. Авторитет державних органів трактувався як легітимна можливість запроваджувати та підтримувати правила, що керують політичними структурами. Ідея І. Канта щодо «раціонального розуму» з його універсальними правилами, які розподіляються автономними людськими істотами, обґрунтувала морально-ціннісну доцільність встановлених правил. Отже, свобода стає можливою тоді, коли люди підкоряються авторитету морального закону, який походить від розуму. Англійський публіцист-революціонер Т. Пейн вважав, що не завжди індивід спроможний скористатися своїми правами на безпеку і захист. Тому ідея прав людини розглядалася як «...антитеза привілеям феодалного суспільства та сваволі абсолютистських монархій, органічно пов'язана з ідеєю громадянської

¹ Афонин, Э.А., Бандурка, А.М., Мартынов, А.Ю. (2003). *Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ*. Киев: Парламентское изд-во, 21-22.

² *Теория государства и права* (1999). Москва: Юристъ, 358 – 359.

³ *Вступ до теорії правових систем* (2006). Київ: Вид-во «Юридична думка», 157.

⁴ Сидоровнин, Г.П. (2002). *П. А. Столыпин. Жизнь за Отечество. Жизнеописание (1862 – 1911)*. Саратов: Культурный центр им. П. А. Столыпина, 231.

рівності та тяжіла до панування закону»¹. Таким чином, проблема гармонійного поєднання особистої свободи і суспільної справедливості, справедливого розподілу суспільних благ в управлінській практиці державного управління була присутньою постійно, причому це поєднання, будучи завжди у розмитій, невизначеній формі, в більшості випадків залежала саме від раціонально усвідомленої позиції щодо «публічних, громадських інтересів» та «особистої вигоди» державних діячів, посадових осіб, що перебували на службі державі, громаді, суспільству.

Мета статті полягає у визначенні, аналізі та обґрунтуванні історико-правових умов формування стратегічної компетентності на публічній службі з урахуванням здобутків порівняльно-правових досліджень та сучасної філософії права, теорії та історії державного управління.

Виклад основного матеріалу

Особливістю сфери державно-правових досліджень є її відносна «націоналізація». Так, німецькі дослідники приватного права К. Цвайгерт та Х. Кьотц писали про збереження єдності права та правової науки на європейському континенті «...доти, доки римське право слугувало основним джерелом права усіх створених там держав...Єдність правової науки в англо-американському світі зберігається значною мірою досі. На Європейському континенті, навпаки, правова єдність у XVIII ст. була порушена. Це відбулося у зв'язку з початком кодифікації чинного права, основу якого складали переважно джерела римського права. Іншими словами, це відбулося з появою всеохопних національних зведень законів. Слідом за кодексами XVIII ст. – Баварським кодексом Максиміліана та Пруським всезагальним земським правом – в XIX ст. з'явилися Цивільний кодекс Франції (1804) та Германське цивільне уложення (1896), а внаслідок бурного розвитку процесу кодифікації у XX ст. було кодифіковано право Швейцарії, з'явилися нові цивільні кодекси в Італії та Греції»². Розширення сфери пізнання у правовій сфері означає не тільки тлумачення національних законів, правових принципів та норм, але й дослідження моделей для попередження та урегулювання соціальних конфліктів. Отже, юридичний спосіб мислення отримує суспільну підтримку та легалізується у безпосередньому зв'язку з посиленням ідеї національної державності.

Порівняльно-правовий метод досліджень пропонує широкий спектр типових рішень, аніж національно замкнена правова наука. Набір типових рішень уможливорює вибір найоптимальнішого для конкретного часу та місця на основі сконцентрованого досвіду країн світу. Так, Р. фон Ієрінг вважав важливим питання рецепції іноземних правових інститутів, що є питанням не «національної належності», а є питанням простої доцільності та необхідності. Досі серед науковців у сфері права триває дискусія: чи необхідно під час тлумачення закону суворо дотримуватися його первісного сенсу, який був вкладений законодавцем в момент прийняття, або закон після його прийняття живе самостійним життям, яке дозволяє тлумачити його з урахуванням змін, що відбуваються у суспільстві. Принцип поваги чітко і однозначно сформульованого національного закону є основою будь-якого правопорядку³. Таким чином, правопорядок – це підтримка діяльності конкретизованих та встановлених соціальною системою інститутів та правил з метою врахування соціальної обумовленості правових норм і формування правових інститутів, відповідним чином інтернаціоналізація правового життя відбулася внаслідок послаблення загрози війни, як вказують К. Цвайгерт та Х. Кьотц із сусідніми державами.

Умовно історію державно-організованого суспільства поділяють на епоху кастово-станового суспільства (держава виразник інтересів вузьких класових угруповань з правом-привілеєм пануючих класів, що юридично закріплювало існуючу соціальну нерівність) та епоху громадянського суспільства (соціальна держава з правом соціальної рівності людей, громадян)⁴. Фіксована історія розвитку європейських держав сформувала той самий системний континуум для права, який дозволяє з впевненістю говорити про основні джерела виникнення стратегічної компетентності на публічній службі. Розглянемо детальніше.

¹ Новак-Каляєва, Л.М. (2013). *Права людини в державному управлінні: теоретико-методологічний аспект*. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 24.

² Цвайгерт К., Кётц, Х. (1998). Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. *Том 1. Основы*. Москва: Междунар. Отношения, 27.

³ Цвайгерт К., Кётц, Х. (1998). Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. *Том 1. Основы*. Москва: Междунар. Отношения, 32-33, 36.

⁴ Бостан, Л.М., Бостан, С.К. (2004). *Історія держави і права зарубіжних країн*. Київ: Центр навчальної літ-ри, 14-15.

Повертаючись до епохи станового суспільства, у XII ст. Німеччина, на відміну від Англії та Франції, мала суттєву проблему «вироснування» королівської бюрократії, насамперед, для судово-фінансово-адміністративного апарату (столиця, казначейство, професійна канцелярія, професійний центральний суд). Ця проблема полягала у тому, що до XIII-XIV ст. в Німеччині управлінські посади передавалися у спадщину, фактично створюючи соціальний конфлікт між патрициатом (управлінцями) та бюргерством, міським плебсом. Основою «загального права» в Німеччині були універсальні норми звичаєвого права германців з елементами «народного» права східних франків, а саме: святість звичаю, колективна «совість» та відповідальність родичів, кровна помста, колективне правосуддя із застосуванням «Божого суду», суперництво, символічність обрядів. Окремо слід відзначити особливе місце комплексу правових норм, що стосуються вищого феодального стану – ленного права (Німеччина, Австрія). Отже, фактично до XII-XIII ст. основна увага державців мала приділятися охороні власності, її кордонів та життя мешканців від «порушників миру», про що свідчать «Статути миру». Так відбулися місцеві систематизації норм звичаєвого права, які пізніше були включені в імперське законодавство та судову практику, а також норми магдебурзького права (система міського права). В межах торгового права (права та звичаї купців) здійснено було систематизацію торгових звичаїв для полегшення міжнародного спілкування, а також класифіковано правопорушення в цій сфері, які пізніше стали основою міжнародних економічних відносин.

У Франції співвіднесення текстів римського права з місцевими історичними умовами відбулося пізніше, аніж у Німеччині, і з XVI ст. стали елементом національної правової культури. Не слід забувати і про вплив канонічного права, яке охоплювало діяльність таких соціальних інститутів і визначало їх компетенцію як церковні трибунали. Проте серед основних природних прав є традиційне право, яке визнавало і поширювало старовинні звичаї щодо селянина та його прав на обробку землі на всі стани, особливо в Англії. Особливо насичувалися звичаєвим правом писані закони, в тому числі і втручанням королівської влади¹. Відомий філософ Ф. Аквінський стверджував: «Право – це не що інше, як наказ розуму задля сприяння загальному добру, наказ, що його видав і оприлюднив той, хто дбає про суспільство». Жоден адекватний критерій слушності певної правової норми або існування певної правової системи не може бути нейтральним щодо її змісту, бо здебільшого саме зміст норми визначає, справедлива вона чи ні, розумна чи нерозумна². Отже, правова система виникла як відповідь на питання урегулювання міжстанового конфлікту. Так, Біль про права в Англії (1689 р.) став компромісом між буржуазією та аристократією, що додатково підкреслює гнучкість прецедентного права. В історії Франції саме у законі знаходили відображення постулатів природного права та «вимог природи», тому правовий порядок – це такі умови, за яких закон розглядається як акт верховної влади.

На території європейського континенту з XIV-XVI ст. і до початку XX ст. рецепція римського права мала здебільшого рекомендаційний характер та залежала, насамперед, від ступеня визнання його на місцях. Наступним етапом розвитку правових відносин та розуміння необхідності стало давнє германське правило – «рука має застерігати руку», що стосувалося захисту прав добропорядного придбання речі, власне визначення процедури, порядку застосування правових норм під час укладання угод, що пізніше стало запорукою міцності та мобільності обороту капіталу. Вхідження ринкових відносин та правове унормування ринкових відносин обумовило необхідність розробки механізму як суспільно прийнятної форми, визначеного способу, правил придбання та володіння річчю. Теж саме відбулося й правом земельної власності. Земельна ділянка означає панівне становище над надрами та повітряним простором над ним. Виникають види правоволодіння як пряме, так і посереднє. Правоволодіння накладає обов'язок, який повертає нас до загального (публічного) права та обумовлює появу доктрини «зобов'язання громадської турботи». Таким чином, виникає квазідоговірна відповідальність, а відтак «змінена соціальна функція інститутів приватного права» як протооснова сучасної соціальної відповідальності. В такий спосіб принцип свободи власності набув яскравого соціального забарвлення через інститут відповідальності.

Американський дослідник Е. Т. Кронмен писав, що «...договірне право слід використовувати і як інструмент розподільної справедливості і що ті, хто відповідає за вибір та укладання норм

¹ Глиняний, В.П. (2007). *История государства и права зарубежных стран. Ч.1.* Харьков: «Одиссей», 430.

² *Природа права: Частина I. Філософія права* (2007). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 14.

договірному праву – суди й законодавчі органи, – повинні виробляти їх, пильно стежачи за їх впливом на розподіл і усвідомлено намагаючись досягти справедливого розподілу багатства серед членів суспільства». Моральна легітимність примусового перерозподілу виникає в концепції договірному праву. Відповідно правові норми, які регулюють добровільні обміни між індивідами, слід проектувати, незважаючи на їх вплив на розподіл. Це є розподільна справедливість. Отже, вимоги договірному праву містять врахування розподільних наслідків укладеної угоди (на основі концепції свободи індивіда), дотримання вимог добровільності (процес досягнення угоди – концепція договірному обміну або історична) та умов укладання угоди, оскільки навмисне укладена раціональна угода порушує принцип добровільності (монополії, погрози, відсутність вибору). А принцип свободи означає пошук альтернативної основи для розмежування прийнятних та неприйнятних форм набуття переваг у процесі обміну¹.

Ліберальна теорія суспільства стверджує, що індивіди заслуговують на певну частку суспільного багатства за принципом заслуг, відповідно дає припис державі як завдання узгодити наявний розподіл багатства з ідеальним². На думку американського науковця – розробника теорії розподільчої справедливості Дж. Ролза, «на принципі розподільчої справедливості слід зважати, проектуючи інституції, з яких складається основна структура суспільства, зокрема податкова система і система трансфертів, впевнено знаючи, що у соціальній системі зроблено необхідні правки, щоб зберегти основну справедливість», а норми взаємодії та взаємообміну між індивідами мають бути «спроєктовані так, щоб лишити індивідам ... свободу діяти ефективно, досягаючи своїх цілей, і то без надмірних обмежень»³. Підсумовуючи, основною метою сучасного розвитку суспільства і, власне, держави є полегшення життя кожному громадянину за допомогою та підтримкою гармонійного функціонування процесу обміну, розподілу без примусу і із зменшенням супутніх витрат на правове оформлення відносин між громадянами.

В своєму аналізі правотворчих невдач Лон Л. Фулер доходить до висновку про наявність восьми проблем, і саме неможливість їх усунути призводить до неефективної професійної діяльності державних діячів, публічних службовців. Серед них дослідник відзначає такі: неспроможність взагалі затвердити правові норми; норми були не оприлюднені та недоступні для тих, хто має дотримуватися їх; надмірне використання законів зі зворотною дією, які не тільки не можуть бути провідом до дій, а й реально підточують перспективу збереження цілісної сукупності норм, ставлячи їх під загрозу ретроспективних змін (тобто окремі суперечливі норми в контексті конфлікту «погане сучасне» – «добре минуле»); неспроможність зробити норми зрозумілими; запровадження суперечливих норм; запровадження норм, дотримуватися яких неможливо; така часта зміна норм, що індивід не може узгодити з ними свої дії; невідповідність між проголошеними нормами та їх реальним застосуванням⁴.

Висновки

У підсумку слід визначити історичні та правові передумови формування стратегічної компетентності на державній службі, основний зміст яких полягає у фіксації безпосереднього зв'язку виникнення державних інститутів як відповідь на соціальні конфлікти, насамперед щодо відстоювання права власності та право на безпеку життя, які втрачають сенс одне без одного. Відповідно правові концепції стали створюватися навколо такої системи цінностей, як чесний добровільний обмін за встановленим законом порядком, розподільча справедливість щодо гарантії безпеки (існування та професійної діяльності) та гідне людське існування (ідейна основа «держави добробуту»), що і стало джерелом виникнення дихотомії «ідеалу справедливості» та «рівності перед законом», які набувають особливого значення для сучасного державотворення, обумовлюючи певним чином і характер професійної діяльності державних службовців.

¹ Кронмен, Т.Е. (2007). *Договірне право і розподільна справедливість. Філософія права*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 683-689.

² Кронмен, Т.Е. (2007). *Договірне право і розподільна справедливість. Філософія права*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 696.

³ Rawls, John. *A Theory of Justice*, 1971. Джон Роулз. *Теорія справедливості* (1995). Новосибірск. *Електронна публікація: Центр гуманітарних технологій*. <<http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6642>> (2017, вересень, 12).

⁴ Фулер Л. Лон (2007). *Вісім способів зазнати невдачі в правотворчості. Філософія права*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 39.

Міжособистісні, станові (класові) майнові та немайнові конфлікти сформувавши суспільний запит на дві ключові характеристики стратегічної управлінської діяльності в державному апараті – здоровий глузд та усвідомлення загального блага. Відповідно розуміння суспільної справедливості формується з протиставлення його свавілля та деспотизму, безконтрольності використання владних повноважень та громадських ресурсів. Звідси логічно витікає третя ключова характеристика державно-управлінської діяльності – суспільна необхідність, сутність якої полягає в постійному системному пошуку механізмів, засобів підтримки та вдосконалення системи збалансування добровільних самообмежень держави та суспільної необхідності для неї впливати на забезпечення справедливості за допомогою права. Отже, основним сучасним призначенням інституту державної служби визначено підтримку громадської згоди, соціального миру, попередження соціальних конфліктів, зняття соціальної напруги.

Серед актуальних напрямів подальших досліджень слід визнати необхідність розгляду історико-правових передумов виникнення стратегічної компетентності на публічній службі в Україні та провести порівняльний аналіз із зарубіжним досвідом.

References:

1. Rawls, John. A Teorija spravedlivosti (1995) [Theory of Justice] (1971). Novosibirsk. Jelektronnaja publikacija: Centr gumanitarnyh tehnologij. <<http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6642>> [in Russian].
2. Afonin, Je.A., Bandurka, A.M., Martynov, A.Ju. (2003). *Velikaja kojevoljucija: Global'nye problemy sovremenosti: istoriko-sociologicheskij analiz* [The great co-evolution: global problems of contemporary: historical and sociological analysis] Kyiv: Parlamentskoe izd-vo, 384. [in Russian].
3. Bostan, L.M., Bostan, S.K. (2004). *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnyx krayin* [History of state and law of the foreign countries]. Kyiv: Centr navchalnoyi lit-ry, 672. [in Ukrainian].
4. *Vstup do teoriiy pravovyx system* (2006). [Introduction to the theory of legal systems]. Kyiv: «Yurydychna dumka», 432. [in Ukrainian].
5. Glinjanyj, V.P. (2007). *Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnyx stran* [History of the state and law of foreign countries] P.I. Kharkiv: «Odissej», 872. [in Russian].
6. Kronmen, T.E. (2007). *Dogovirne pravo i rozpodilna spravedlyvist. Filosofiya prava* [Contractual law and distributive justice]. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 683-707. [in Ukrainian].
7. Novak-Kalyayeva, L.M. (2013). *Prava lyudyny v derzhavnomu upravlinni: teoretyko-metodologichnyj aspekt* [Human rights in public administration: theoretical and methodological aspect]. Lviv: LRIDU NADU, 396. [in Ukrainian].
8. *Pryroda prava: Chastyna I. Filosofiya prava* (2007). [Nature of Law. Philosophy of Law]. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 11-19. [in Ukrainian].
9. Sidorovnin, G.P. (2002). *P. A. Stolypin. Zhizn za Otechestvo. Zhizneopisanie (1862 – 1911)* [P.A.Stolypin. Life for the fatherland. Biography]. Saratov: Kul'turnyj centr im. P. A. Stolypina, 600. [in Russian].
10. *Teorija gosudarstva i prava* (1999). [Theory of state and law]. Moscow: Jurist, 672. [in Russian].
11. Frontin, S.Ju. (1996). *Strategemy (voennye hitrosti)* [Strategemy (military cunning)]. Saint Petersburg: Aletejja, Prosvetitel'skaja korporacija «Galakticheskij kolledzh». <galactic.org.ua/strateg/a-ctrat.html> (2017, November, 03) [in Russian].
12. Fuller, L. Lon (2007). *Visim sposobiv zaznaty nevdachi v pravotvorchosti. Filosofiya prava* [Eight ways to fail in law-making]. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 36-40. [in Ukrainian].
13. Cvajgert, K., Kjotc, H. (1998). *Vvedenie v sravnitel'noe pravovedenie v sfere chastogo prava: v 2-h tt. Tom 1. Osnovy*. [Introduction to comparative jurisprudence in the field of private law]. Moscow: Mezhdunar. otnoshenija, 480. [in Russian].